

نقش قدرت‌های خارجی در انقلاب مشروطه

موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی

نهضت مشروطیت شاهد ظهور و سقوط سه مجلس، سه پادشاه و حدود 30 دولت بود. اگر چه این نهضت به سلسله 130 ساله قاجار و حکومت مستبدانه آنها خاتمه بخشید، ولی موفق به جلوگیری از دخالت‌های روسیه و انگلیس در ایران نشد. از این رو شناخت سیاست و اهداف بیگانگان در انقلاب مشروطه اهمیت زیادی دارد. زیرا در این مقطع حساس تاریخ معاصر ایران، دخالت و نفوذ کشورهای خارجی روند انقلاب را تغییر داد. به نحوی که شاید بتوان چنین متصور شد که اگر دخالت بیگانگان در انقلاب مشروطه وجود نداشت، سرنوشت انقلاب نیز تغییر می‌کرد. از این رو در بحث حاضر نگاه‌های اجمالی بر سیاست‌ها، اهداف و عملکرد دو قدرت روسیه و انگلیس در ایران خواهیم داشت.

روسیه و انقلاب مشروطه

روسیه یکی از بزرگترین صحنه سیاسی ایران در انقلاب مشروطه به شمار می‌آید. این کشور که همواره می‌کوشید به آب‌های گرم خلیج فارس دست یابد، ایران را منطقه‌ای جهت استثمار اقتصادی با امکانات سوق‌الجیشی می‌پنداشت و سعی داشت از طریق آن علیه منافع بریتانیا در هند اعمال فشار نماید. بنابراین باید از یک سو مستقل باقی می‌ماند و از سوی دیگر تحت تسلط روس‌ها قرار می‌گرفت. از این رو انقلاب مشروطه که طغیانی علیه این سیاست و حرکتی به سوی حکومت ملی دموکراتیک محسوب می‌شد، منافع روس‌ها را در ایران تهدید کرد. به همین سبب دولت روسیه به پشتیبانی از مستبدین و مخالفان مشروطه‌خواهی برخاست. پشتیبانی از بازگشت محمدعلی شاه و اعلان اولتیماتوم به ایران جهت اخراج مورگان شوستر، مخالفت آشکار با اصلاحات مشروطه‌خواهان و ایجاد اختلال و نا امنی و بی‌ثباتی سیاسی، نمونه‌هایی از مخالفت‌های روس‌ها با انقلاب مشروطه است.

علیرغم دخالت‌های آشکار و پنهان روسیه در ایران، نباید از یاد برد که انقلابیون ایران در آغاز از انقلاب روسیه الهام‌های زیادی گرفتند و به تبعیت از حرکت‌های آزادی‌خواهانه در روسیه، روحانیون پیشاپیش مردم ناراضی خود را از حکومت شاه و صدراعظم وی نشان دادند. تجار که از تعرفه‌های جدید گمرکی سخت ناراضی بودند، به جنب و جوش آمده و علیه مسیو نوز بلژیکی و همکاری‌های او که هم دست پنهانی روس‌ها بودند، تظاهرات وسیعی به راه انداختند و بازارها نیز تعطیل شدند. نوز که سخت متمایل به سیاست روس‌ها بود، با تعرفه گمرکی جدید خود، بازارهای ایران را برای کالاهای روس گشود و اندک صنعتی که در ایران بود به حال احتضار افتاد.

از دیگر عوامل مؤثر در شکل‌گیری انقلاب مشروطه اعطای وام‌های چند میلیون ریالی به ایران بود که دومین وام، ایران را به کلی به صورت مستعمره اقتصادی روس درآورد و اداره گمرک‌های ایران به استثنای گمرک‌های فارس و بنادر خلیج فارس به روسیه داده شد. خبر وام‌های پی در پی و سفرهای پرهزینه مظفرالدین شاه به فرنگستان در حالی که مردم در فقر و مشقت به سر می‌بردند، موجب شدت‌گیری اعتراض‌های عمومی گردید.

بدین ترتیب اعمال و اقدامات روس‌ها در ایران از یک سو و وابستگی دربار ایران به روسیه از سوی دیگر همراه با زیانهای اجتماعی ناشی از واگذاری امتیازات اقتصادی قاجار به قدرتهای استعماری، دامنه‌ی ناراضی‌های عمومی را افزایش داد و روسیه را به طرح اقدامات نوینی بر علیه انقلابیون واداشت. همچنین اعمال روس‌ها که ایران را به عنوان جزئی از خاک روسیه مورد ارزیابی قرار می‌دادند، حکایت از به خطر افتادن منافع روس‌ها با وقوع انقلاب مشروطه داشت. از این رو روس‌ها به پشتیبانی از بازگشت محمد علی شاه، اعلان اولتیماتوم جهت اخراج مورگان شوستر، مخالفت آشکار با اصلاحات

مشروطه‌خواهان، ایجاد اختلال، ناامنی و بی‌ثباتی سیاسی اقدام نمودند. 1 در نهایت نیز سرهنگ لیاخوف فرمانده نظامیان روس که از سوی محمدعلی شاه به حکومت نظامی تهران منصوب شده بود و عملاً تهران را به تصرف نظامیان قزاق تحت فرماندهی افسران روس درآورده بود، در روز دوم تیرماه 1287 هجری خورشیدی (23 ژوئن 1908) به همراه نیروهای قزاق، نخست به محاصره‌ی مجلس و مدرسه سپهسالار پرداخت و سپس هنگامی که با مقاومت مجاهدان رو به رو شد، مبادرت به گلوله‌باران نمودن ساختمان مجلس نمود. قزاق‌ها پس از تصرف مجلس به پارک‌امین‌الدوله حمله بردند و نمایندگان را مضروب و دستگیر کردند و به باغ شاه منتقل ساختند. بدین ترتیب مجلس اول مشروطه تنها دو سال پس از شروع در 1287 توسط نظامیان روس و به یاری حکومت وقت به توپ بسته شد.

شواهد بسیاری وجود دارد که از دخالت مستقیم روس‌ها در کودتای محمدعلی شاه پرده بر می‌داند. در این زمینه می‌توان به چهار نامه‌ای که لیاخوف در آن دوران به فرماندهی کل قفقاز فرستاده است و رد درخواست وام جدید از روسیه توسط نمایندگان مجلس و برنامه‌ریزی جهت آنان ایجاد یک بانک ملی اشاره نمود که به شدت، وطنخواهی و بیگانه‌گری نمایندگان مجلس را نشان می‌داد و از این رو با منافع روس‌ها در تضاد بود. 2

تقاضای رسمی پناهندگی سیاسی محمدعلی شاه قاجار به سفارت روسیه در 25 تیر 1288 که یک سال پس از به توپ بستن ساختمان مجلس صورت گرفت و در نهایت خروج محمدعلی‌شاه از ایران در 18 شهریور 1288 که با همراهی نیروهای قزاق صورت گرفت دلیل دیگری برای اثبات ادعای دخالت مستقیم روس‌ها در کودتا است.

طی سال‌های بعد خصومت روسیه نسبت به انقلاب مشروطه تداوم یافت و در نهایت هنگامی که مشروطه‌خواهان تصمیم گرفتند جهت تقویت خود در برابر تهدیدات آشکار و پنهان روسیه و بریتانیا و عناصر داخلی آنان، از برخی مستشاران خارجی در تنظیم امور کشور استفاده نمایند، با اولتیماتومی سه بخشی مبنی بر عزل مورگان شوستر، تعهد بر اینکه هیچ مشاور خارجی بدون موافقت روس و انگلیس استخدام نشود و پرداخت غرامت به قوای روس و سپس اقدام روس‌ها به اشغال انزلی و رشت مواجه شدند. قصور دولت ایران در اجابت این خواسته‌ها طی 48 ساعت، منجر به اشغال قسمت عمده کشور توسط نیروهای روس و انگلیس گردید و دوره دوم مجلس نیز در 24 دسامبر 1911 به پایان آمد و همراه با آن عصر انقلاب مشروطیت نیز به سر رسید. 3

انگلیس و انقلاب مشروطه

انگلیس به دلیل منافع خود در هند، از هر حربه‌ای سود می‌جست. از این رو ایران به عنوان دروازه هندوستان همواره مد نظر بریتانیایی‌ها قرار داشت. در واقع تسلط بر ایران موجب استمرار تسلط بر هند و دور نگه داشتن روسیه از اراضی مستعمره بریتانیا بود. به همین دلیل انگلیس نیز خواهان ایرانی ضعیف و نیمه مستقل بود. تلاش برای تجزیه افغانستان از ایران، تغییرات مکرر در خطوط مرزی ایران در شرق، حمایت از خوانین محلی، تسلط بی‌قید و شرط بر خلیج فارس، کسب امتیازات انحصاری نظیر کشتیرانی، تأسیس بانک شاهنشاهی، تلگراف، کاپیتولاسیون و ... از جمله اقدامات استعمارگرایانه انگلیس در ایران بود.

با این حال در جریان انقلاب مشروطه، روسیه از موقعیت بهتری در ایران برخوردار بود. به همین سبب تداوم وضع موجود با منافع انگلیس همخوانی نداشت. از این رو انگلیس کوشید با تظاهر به حمایت از مشروطه‌خواهان، آتش انقلاب را در ایران شعله‌ور سازد و از این رهگذر بتواند روسیه را از صحنه سیاسی ایران خارج کند و هواداران خود را بر صحنه سیاست کشور مسلط گرداند. بنابراین هدف

اصلي انگلستان از نفوذ در نهضت مشروطه، کنترل نهضت و هدايت آن به سمت مقاصد لندن بود. بدین ترتیب رفتار مزورانه انگلیسی‌ها سبب شد که در اوائل تابستان 1285 عده‌ای که تعداد آنها در عرض 10 روز تا 20 هزار نفر افزایش یافت، در داخل محوطه سفارت انگلیس متحصن شوند و مورد استقبال سفارت انگلیس قرار گیرند. سردنيس رايت سفير سابق انگلیس در ایران در خاطرات خود در موارد متعددی به برنامه‌ریزی دولت متبوع خود برای تبدیل کردن سفارتخانه و کنسولگریهای کشورش در ایران به «مأمّن» و «پناهگاه» مشروطه‌خواهان جهت پیاده کردن مقاصد اصلي خود اشاره کرده است. 4

به هر روی پس از مدتی که انگلیسی‌ها به عمق امیال آزادی‌خواهانه و ملی‌گرایانه مشروطه‌خواهان پی بردند و دریافتند که با پیروزی انقلاب در صحنه سیاست داخلی ایران هیچ نقشی برای آنان باقی نمی‌ماند، به مخالفت با آزادی‌خواهان پرداختند بدین ترتیب بریتانیا با همکاری سرمایه‌داران وابسته، زمینداران، سیاستمداران و خوانین وابسته با کمک لژهای فراماسونری، مشروطیت را به مسیری دیگر هدايت نمود. 5

همچنین دولت انگلیس در 31 اوت 1907 به عقد قراردادی با روسیه پرداخت و ایران را به سه قسمت تقسیم نمود. طبق این توافق قسمت شمالی ایران شامل شهرهای پرمعیت و مراکز عمده تجاری از خط فرضی بین قصرشیرین و اصفهان و یزد و خواف و مرز افغانستان، منطقه نفوذ روسیه شناخته شد و قسمت جنوبی که دارای ارزش سوق‌الجیشی برای دفاع از هند بود از خط فرضی بین بندرعباس، کرمان، بیرجند، زابل و مرز افغانستان منطقه نفوذ انگلستان و قسمت سوم که شامل کویر و بیابانهای بی‌آب و علف و فاقد اهمیت بود، منطقه‌ی بی‌طرف متعلق به دولت ایران شناخته شد. آن هم بدین منظور که دو دولت تا حدودی با هم فاصله بگیرند و از برخوردهای احتمالی و اختلافاتشان در این منطقه جلوگیری شود.

قرارداد 1907 در شرایطی به امضای لندن و مسکور سید که در ایران ارکان حکومت مشروطه به خاطر مبارزات مردمی شکل گرفته بود و فرمان برقراری حکومت مشروطه در مرداد 1285 صادر شده بود. اولین مجلس شورا در تاریخ ایران در مهر همان سال تشکیل شده بود و اولین قانون اساسی ایران در دی ماه همان سال تنظیم و تدوین شده بود. بنابراین انعقاد قرارداد 1907 در شرایطی که انقلاب مشروطیت در ایران به پیروزی رسیده و ظاهراً انگلیس از انقلاب حمایت می‌نمود، این واقعیت را آشکار ساخت که برای بریتانیا منافع استعماری از اهمیت به‌سزایی برخوردار است و دفاع از مردم‌سالاری و دموکراسی تنها در حد حرف است. به نحوی که پس از انعقاد قرارداد 1907 مطبوعات ایران، انگلستان، روسیه و سایر کشورهای اروپائی و همچنین مقامات این کشورها به صراحت به پیروزی انگلیس در این قرارداد اشاره کردند.

به هر روی روسیه و انگلیس پس از امضای قرارداد، تلاش کردند تا اقدام خود را تحت پوشش ایجاد یک جبهه واحد علیه آلمان توجیه کنند. در آن زمان هراس از قدرت روزافزون امپراتوری آلمان که به تدریج به صورت یک خطر جدی برای دول استعمارگر درآمده بود و نفوذ زیادی در بالکان و عثمانی پیدا کرده بود، باعث شد که رقبای آن دولت یعنی انگلستان، روسیه و فرانسه اختلافات دیرینه‌ی خود را برطرف و زمینه‌ی اتفاق مثلث و ایجاد جبهه‌ی مشترک علیه آلمان را فراهم کنند.

اگر چه افشای این قرارداد در ایران موجب هیجان عمومی و اعتراضات شدیدی گردید و مجلس شورای ملی به اتفاق آراء آن را مردود و بی‌اعتبار شناخت، با این حال روس‌ها و انگلیسی‌ها عملاً این پیمان را به اجرا گذارده و پس از آغاز جنگ جهانی اول دخالت‌های وسیعی در شهرهای ایران به عمل آوردند. بدین ترتیب اعتراضات مردم و نمایندگان مجلس و تظاهرات آنها علیه سیاست دو دولت متجاوز در تهران و شهرستانها و همچنین چاپ مقالات تند در روزنامه‌های کشور نیز موجب فسخ قرارداد نگردید.

در همین زمان مارلینگ وزیر مختار انگلیس به دولت ایران اطمینان داد که استقلال و تمامیت ارضی ایران محفوظ خواهد ماند و قرارداد بین دو دولت فقط به منظور جلوگیری از دخالت‌های يك دولت ثالث (یعنی آلمان) در امور داخلی ایران می‌باشد، ولی ایرانیان قانع نشدند و وقتی مشیرالدوله پیرنیا وزیر امور خارجه این اظهار نظر را در 24 سپتامبر به اطلاع مجلس شورای ملی رسانید، نمایندگان ملت به اتفاق آراء قرارداد منعقد شده بین دو دولت خارجی در مورد ایران را مردود و بی‌اعتبار دانستند. در این مورد محمدعلی شاه نیز از نظر مجلس پشتیبانی کرد و در نتیجه دولت ایران طی یادداشت دوم نوامبر 1907 به دولتین روسیه و انگلستان اعلام نمود که چون قرارداد مزبور مابین آن دو دولت انعقاد یافته، لذا مواد آن فقط مربوط به خود دولتین مذکور می‌باشد و دولت ایران نظر به استقلال تامه‌ای که دارد، تمام حقوق و آزادی عمل خود را محفوظ می‌دارد و خود را از هر نفوذی و اثری که قرارداد می‌تواند در باه‌ی ایران داشته باشد مطلقاً مصون و آزاد می‌داند.

مع‌الوصف علی‌رغم اعتراض‌های صورت گرفته، به علت ضعف دولت ایران، خللی در اجرای قرارداد فوق ایجاد نشد و روسیه و انگلیس به تدریج شروع به اجرای مفاد قرارداد و اشغال مناطق نفوذ خود نمودند.

نتیجه‌ی مستقیم این قرارداد این بود که انگلیسی‌ها که با پشتیبانی از انقلاب مشروطیت وجهه و اعتباری کسب نموده بودند به سرعت آن را از دست داده و از این تاریخ مانند روس‌های تزاری مغرور و مبعوض افکار عمومی ایران گردیدند.

نتیجه‌گیری

اگرچه خطر تسلط و تجاوز روزافزون استعمارگران روس و انگلیس و تهدید استقلال ایران یکی از دلایل شعله‌ور شدن انقلاب مشروطه بود، با این حال هیچ‌گاه مشروطه‌خواهان به نیت استعماری بیگانگان پی نبردند و سرنوشت نهضت را به دخالت قدرت‌های بزرگ واگذار نکردند. نقطه‌ی اوج دخالت‌های بیگانه در جریان انقلاب مشروطه را می‌توان در دو مسئله‌ی به توپ بستن مجلس توسط محمدعلی شاه به یاری روس‌ها و همچنین عقد قرارداد 1907 که ایران را به مناطق تحت نفوذ دو کشور روسیه و انگلیس تقسیم کرد، مشاهده نمود. در نهایت نیز درخواست روسیه مبنی بر اخراج مورگان شوستر و حمایت بریتانیا از این درخواست در سال 1911 تیر خلاص را به انقلاب زد. بدین ترتیب اتحاد دولت‌های روسیه و انگلیس در مقابل خطر آلمان، تقسیم ایران در قرارداد 1907 و اشغال ایران در جنگ اول از جمله مهمترین عوامل خارجی در شکست مشروطه به شمار می‌آیند.

به هر روی رقابت قدرت‌های سنتی روسیه و انگلیس در ایران پس از شکست مشروطه نیز ادامه یافت. به طوری که دولت‌هایی که روی کار می‌آمدند، باید تعادل را حفظ کرده و در تصمیم‌گیری‌های خود منافع این دو قدرت را نیز در نظر می‌گرفتند. از این رو طی تمام سال‌های بعد به دلیل رقابت روس و انگلیس در ایران، کابینه‌ها یکی پس از دیگری سقوط می‌کردند و چند دستگی میان سران انقلاب را بیشتر نمایان می‌ساختند.

شعبی بهمین

منابع

1. فیروز کاظم‌زاده، روس و انگلیس در ایران (1864 – 1914): پژوهش درباره امپریالیسم، ترجمه: منوچهر امیری، تهران: آموزش انقلاب اسلامی، 1371، ص 648.
2. نیکی آر کدی، ریشه‌های انقلاب ایران، تهران: انتشارات قلم، 1377، ص 120.
3. انقلاب مشروطیت (از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا) ترجمه: پیمان متین، تهران: انتشارات امیرکبیر، 1382، ص 87.

4. دنيس رايٲ، ايرانيان در ميان انگليسي‌ها، ترجمه: كريم ا مامي، تهران: انتشارات نشر نو، 1365، صص 384 - 372.
5. شاپور رواساني، دولت و حكومت در ايران در دوره تسلط استعمار سرمايه‌داري، تهران: نشر شمع، بي‌تا، چ اول، صص 87 - 89.

<http://www.ir-psri.com/Show.php?Page=ViewArticle&ArticleID=329&SP=Farsi>

History Site of Mirhadi hoseini